

Защо мечтите отлитат на юг?

Доклад по проект „Имам една мечта“
(дейност 3: Проучвания)

Сдружение ЛАРГО
2022

Съдържание

ЗА ПРОЕКТА.....	3
КАКЪВ Е ПРОБЛЕМЪТ.....	4
ЗА БЕЛИТЕ ВРАНИ И БЯЛАТА ТЕХНИКА	10
Семействата	11
Традиционната общност.....	17
Училище.....	20
Лични отношения.....	25
Кризите на традиционното семейство.....	31
Общностен живот	31
ОСНОВНИ ИЗВОДИ	35
ПРЕПОРЪКИ ЗА ЗАСТЪПНИЧЕСТВО	37

ЗА ПРОЕКТА

Проект „Имам една мечта“ се изпълнява от сдружение ЛАРГО – Кюстендил в партньорство със сдружение КУН – Норвегия. Проектът е възможен благодарение на финансова подкрепа, предоставена от Исландия, Лихтенщайн и Норвегия по линия на Финансовия механизъм на ЕИП. Основната цел на проекта е да апробира, приложи и разпространи нови иновативни методи за овластяване на ромски жени и девойки чрез обучения за развитие на личностни умения и директно застъпничество. Задачите на проекта са: а) да допринесе за изграждането на благоприятна среда, която да зачита ромската жена като личност и б) да развие ресурсите на ромските жени да се отстояват като субекти, които могат да се борят за правата, интересите и мечтите си.

Проектът се финансира от Фонд „Активни граждани“, в рамките на тематичен приоритет № 3: “Овластяване на уязвими групи”, и е с продължителност от 30 месеца. Норвежкият партньор, сдружение КУН, има огромен опит в обучението, организацията и провеждането на застъпнически кампании за уязвими социални групи (включително жени, малцинства, хора с увреждания) и е силно мотивиран да приложи своята експертиза за овластяване на ромските жени в България чрез иновативни методи за застъпничество.

Настоящият доклад е част от дейност 3 на проекта – „Проучвания“. В рамките на дейността бе изготвена обща методология за провеждане на проучване чрез качествени изследователски методи - паралелно в България и Норвегия. През пролетта на 2022 г. в България бяха организирани и проведени 24 дълбочинни интервюта и 6 фокус-групови дискусии (4 с жени и 2 с мъже) в градовете Кюстендил, Дупница, София, Радомир и др. Във всяка от дискусиите участваха по 8-12 младежи, жени и мъже на възраст над 14 г. Екипът на проекта изказва благодарността си към всички участници и партньори за подкрепата и съпричастността към каузата на проекта!

КАКЪВ Е ПРОБЛЕМЪТ

В своята книга „Свободата е непрекъсната борба“ известната правозащитничка и активистка Анджела Дейвис¹ анализира прословутата реч на Мартин Лутър Кинг от 1963 г. „Имам една мечта“. Дейвис настоява, че много хора не разбират правилно речта, защото смятат, че основното послание на Кинг е хората да не се отказват от мечтите си и да се борят за тяхното осъществяване. Подобна интерпретация на думите на Мартин Лутър Кинг е глупава според Дейвис², защото всички имат мечти и искат мечтите им да се сбъднат.

Но настоящето емпирично проучване оборва думите на Анджела Дейвис. Не всички имат мечти. Фокус-групите и дълбочинните интервюта с десетки ромски жени в България не успяха да извлекат дори и една мечта. Напротив, проучването сред тази целева група многократно регистрира едно състояние на примирение със света и собствената съдба, на оттегляне от живота, на социална апатия, на носталгия и тъга по несбъднатите мечти от младостта и детството. Не е задължително това примирение да е изпълнено с негативни емоции, да е свързано с някакви депресивни състояния, потиснатост или отчаяние, макар да има и подобни случаи. Много от участничките в проучването бяха доволни от живота си, радваха се на семействата, децата или внуците си, не се оплакваха прекомерно от работата, заплатата, сметките или жилищните си условия. Но не успяха да формулират мечта, цел, визия за някакво по-добро бъдеще, дори и при многократни подканяния и директни настоявания от страна на анкетъорите.

Разбира се, пролетта на 2022 г. беше белязана от руската инвазия в Украйна, продължаващата пандемия от Covid-19, икономическите и политическите кризи след многократните избори в България и трудностите да се формира крехко коалиционно мнозинство. Тази среда безспорно влияе на нагласите, но проучванията на ЛАРГО от последните поне десетина година в сфери като образование, заетост, здравеопазване, социални политики, общностен живот и т.н. също регистрират тази липса на амбиции и социална активност, пасивни позиции и

¹ <https://www.amazon.com/Freedom-Constant-Struggle-Palestine-Foundations/dp/1608465640>

² Основното послание на Кинг не е да преследваме индивидуалните си мечти, а колективните си цели, настоява Дейвис.

примирение със съдбата сред много ромски жени. „Мечтите“ като общо правило не отиват отвъд пожеланията за здраве и разбирателство в семейството, покрив над главите, подредена къща, работа на минимална заплата (по възможност на светло, с договор и осигуровки) и спокойно всекидневие. Мечти няма, колкото и Андже́ла Дейвис да твърди противното.

Това минорно настроение, което преобладава сред ромските жени на средна и по-зряла възраст, които са се омъжили, живеят в ромските квартали и махали, имат деца, домове и съпрузи, е в силен контраст с нагласите на младите ромски момичета и момчета, при които мечти извират всякакви и то в огромно изобилие. Ромските деца и младежи, които се включиха в проучването, както вероятно много деца и младежи по целия свят, мечтаят да станат лекари, астронавти, учители, писатели, артисти и адвокати, искат да обиколят планетата и да пътуват из космоса, планират да открият лекарства, които да спасят човечеството, да изобретят нови машини, да разкрият тайни от миналото, да конструират сгради, двигатели, космически кораби и роботи. Повечето от участниците в проучването предприемат конкретни стъпки, за да осъществят мечтите си както това петнайсетгодишно момиче от Кюстендил:

„Искам да стана дизайнерка. Избрала съм си два университета – единият е в Италия, а другият в Холандия. Имам още две години, за да се подготвя. Ходя на курсове по рисуване и математика. Надявам се да ме приемат...“

Всички включили се в проучването младежи настояват, че всеки трябва да има мечта. Огромна част са абсолютно убедени, че ще сбъднат мечтите си рано или късно, по-вероятно рано. Респондентите сами поставят разлика между фантазиите за игра и забава и мечтите за живота, които изискват планиране, усилия и работа. Ето защо по време на дискусиите младежите често настояват, че да се мечтае е добре, но само мечтаене не е достатъчно, трябва човек да анализира внимателно какви силни страни притежава, за да подреди мечтите и планира живота си:

„Аз ще стана медицинска сестра. Твърдо съм го решила. Изобщо не ме е страх от кръв и игли. Сигурна съм, че ще съм много добра медицинска сестра.“³

Въпреки че проучването беше фокусирано върху мечтите за лична реализация, по време на дискусиите спонтанно се появяваха планове и идеи за открития в областта на медицината и технологиите, за промяна на образователните практики в кварталите и страната, за облагородяване на инфраструктурата, сградите, тротоарите и градинките, за промяна на политическата система, така че да осигурява повече свобода и по-добро представителство. Но като общо правило при обосноваването на мечтите доминираха не толкова рационални колкото естетически аргументи – желанието светът да стане малко по-красив, а не по-подреден и по-разумен:

„Ще стана фризьорка и ще имам собствен салон. Аз и сега се упражнявам. Записах се на няколко курса. На мен просто много ми се отдава, имам талант за това, всички казват, че около мен нещата стават по-красиви.“

За да стават нещата по-красиви, проект „Имам една мечта“ е фокусиран най-вече върху ромските жени и момичета, но в проучването участваха също мъже и момчета. Това позволява мненията и нагласите да се сравнят не само в различните населени места, но и по полов признак. Работата на терен опроверга предварителните подозрения, че при момчетата ще преобладават мечтите за лъскави коли, лесни пари и безгрижен живот. Момчетата, участвали в дискусиата, мечтаят за политическа кариера, за научни открития, за реализация като журналисти, актьори, музиканти или енергетици:

„След училище ще продължа да уча икономика в университета. Иска да се занимавам с бизнес, с предприемачество. Интересувам

³ Момиче на 14 г. от Радомир

се от енергетика, особено от зелена енергия, от възобновяеми енергийни източници. Това е един цял нов свят...“⁴

Нямам как тук да представим огромното разнообразие в целия нов свят от мечти и планове, които бяха споделени по време на дискусиите и интервюта от младите респонденти. Почти нямаше повтарящи се идеи. Важното е, че всички млади участници са съгласни за едно:

„Трябва да имаш мечти и трябва да се бориш, за да ги реализираш! Ако много искаш нещо, ако се трудиш, за да го постигнеш, то ще се сбъдне!“

И на това място от анализа няма как да не се запитаме защо съществува такава огромна пропаст между оптимизма и жизнерадостните емоции на младите и примирението и апатията на по-възрастните роми, особено на ромските жени? Защо мечтите и амбициите от детството и младостта се изпаряват, за да бъдат заменени от пасивност и безразличие? Всички мечти ли са плод на наивност и незрялост? Има ли мечти, които се сбъдват? Възможно ли е мечтите да се сбъднат тук, в ромските квартали и махали или трябва да отлетят на юг, както смята една от респондентките ни:

„През есента времето се разваляше, започваха дъждовете ставаше много влажно и аз всеки път се разболявах. Помня как ме слагаха на леглото с повдигната възглавница и дишах през апаратчето. Мама и татко се редуваха да ме гледат нощем, не спяха, защото се страхуваха да ме оставят сама. Виждах в очите им страха, че ще умра. По детски се чудех защо хубавото време си е отишло и пак съм болна... Мама ми казваше, че през есента щъркелите, лястовичките, пойните птички отлитат на юг. Мислех си, че Наюг е някаква страна, в която всички са здрави и щастливи. Тogaва осъзнах, че ако искам да съм здрава, ако искам

⁴ Момче на 14 г. от Радомир.

*да сбъдна мечтите си, трябва да си отида оттук, трябва и аз да
замина на юг...”*

За щастие тази участничка в проучването вече е здрава и е сбъднала много от мечтите си, има успешна кариера, често пътува на юг, подпомага значими ромски каузи и талантиви младежи. Но много ромски момичета и жени нямат този късмет. Много ромски момичета и жени имат затруднен достъп до образование, здравеопазване и социални услуги; застрашени са от бедност, социална изолация и маргинализация; по-податливи са на опасностите от ранно отпадане от училище, преждевременни бракове, бременност и раждане; по-вероятно е да станат жертви на трафик, сексуално насилие и експлоатация; имат по-ниско качество и по-ниска очаквана продължителност на живота. Много ромски момичета и жени нямат достъп до здравно и сексуално образование; не могат сами да решават дали, кога и за кого да се омъжат; не могат сами да решават дали, кога и колко деца да имат; дали, кога и какво да работят; дали, кога и как да сбъдват мечтите си.

Разбира се, тези и производни на тях проблеми са регистрирани и изследвани детайлно през годините и са били обект на различни политики, инициирани от държавни структури, международни и вътрешни организации. Обхватът на настоящето проучване не позволява прекомерни генерализации и категорични заключения, но дава основания да бъде формулирана хипотеза за подводните скали, които саботират този тип политики: опитите чрез класически модерни социални регулатори да бъдат овладени предмодерни и/или постмодерни социални отношения не само не допринасят за преодоляване на проблемите, но дори ги задълбочават. Израз на това несъответствие между проблеми и инструменти са двата доминиращи пътя за бягство от отговорност, които гузната съвест на обществото ни върти в омагьосан кръг: 1) призивите за „силна ръка“, за „най-строги санкции“, за „решителни действия“ от страна на училища, социални служби, полиция, прокуратура и съд по отношение на проблемите в ромските общности и 2) оправданието с „традициите“, „културните норми“, дори и те да не кулминират в расистки обяснения за „генетичния материал“ на ромите. Публични политики за обществена интеграция, попаднали под гравитацията на която и да и било от тези

две ценностни черни дупки на „репресията“ и „традицията“, няма как да бъдат успешни. Настоящият доклад привежда аргументи в подкрепа на хипотезата, че провалът на политиките за социална интеграция на обществото ни възпроизвежда низходяща спирала на негативна селекция в ромските общности – неадекватните публични политики провокират деградация на социалната среда в общностите, което изисква от родителите да предпазват децата си от тази среда и колкото по-успешно това се случва, толкова по-голяма е вероятността децата да се отчуждят от общността и да я напуснат завинаги. И обратно – повлечените от лавината на общностните ценностни, социални и икономически кризи деца остават в плен на мрежите от традиционните лични и кръвни зависимости и са много по-заstrasени от ранно отпадане от училище, ранни бракове и раждания, бедност, маргинализация, трудова и сексуална експлоатация. За съжаление, няма как настоящият проект да се фокусира детайлно върху проблема за деструктивното влияние на класическите модерни социални регулатори, които нереформирани институции и системи като училището, системите за социално подпомагане и здравеопазване, правоохранителните органи и т.н. оказват върху предмодерни и постмодерни социални отношения, които разкъсват затворените ромски общности. Но това проучване обосновава необходимостта от полагане на систематично, съзнателно и устойчиво обществено усилие за развитие на институциите на органична солидарност в ромските общности, които да преодолеят ерозиращото въздействие на призрака на механичната солидарност⁵. Само в степента, в която това усилие постигне успех, на юг може да бъде и тук.

⁵ Емил Дюркейм въвежда разликата между „механичната солидарност“, характерна за традиционните общности с колективистични ценности и културна хомогенност и „органичната солидарност“ на модерните общества, където индивидите съзнателно взаимодействат и се обединяват, за да постигнат обществено значими цели.

ЗА БЕЛИТЕ ВРАНИ И БЯЛАТА ТЕХНИКА

Всички участници в проучването са единодушни, че най-важното условие за сбъдването на мечтите тук да се превърне в Наюг е образованието, а най-важният фактор за образованието е семейството. Макар и да се споменават единични случаи на изключително талантиливи и мотивирани ромски деца, които са постигнали високи образователни успехи независимо от семействата си, или дори въпреки семействата си, то преобладават примерите за успехи, преодоляване на кризи и за образователни постижения най-вече благодарение на подкрепата, оказвана от семействата. Участниците в проучването споделят мнението, че не е толкова важно дали самите родители са образовани, а е по-важно родителите да са мотивирани децата им да учат, да ги насърчават и подкрепят. В хода на дискусиите бяха изброени много примери за малограмотни или дори напълно неграмотни родители, които никога не са стъпвали в училище, но които успяват да изучат децата си с надеждата за по-добра, за различна от тяхната родителска орис:

„В нашия клас дори имам съученици, чиито родители са напълно неграмотни, дори не могат и да се подпишат. Ако трябва да попълнят някаква декларация, идват в сдружението, за да им помогне някой и слагат хиксче за подпис. Но те много искат децата им да не станат като тях, затова правят всичко възможно и си ги записват на детска градина, на предучилищна, на училище. И децата се справят добре, въпреки че въкъщи няма кой да им помага...“⁶

Тези ромски жени, на които въкъщи е имало кой да им помага, са много склонни да омаловажават собствените си постижения, усилия и талант, защото смятат, че именно семейството е основният фактор за успехите им: „аз не съм типичен пример, защото мен ме научиха да чета още на 4“, „аз съм галеничка на съдбата, мама още от малка учеше с мен, никога не съм имала проблеми в училище, за разлика от много други ромски деца“, „от-както се помня мама всяка вечер ни четеше книжки – ние още не знаехме да четем, но знаехме буквите на животните,

⁶ Момиче на 13 г., Кюстендил

нашите букви, буквите на мама и татко – за мен образованието си мина съвсем естествено, не мога да кажа, че съм имала някакви проблеми, защото мама и татко винаги бяха до мен“. Ето защо е важно да започнем анализа на емпиричните данни с темата за семейството, семейното възпитание и влиянието на родителската подкрепа.

Семействата

Най-напред трябва веднага да подчертаем, че проучването регистрира много ясно обособени социални роли на мъжете и жените в ромските семейства. Макар и респондентите да идентифицират някаква промяна между различните поколения, тази промяна настъпва доста плахо и съвсем не е еднопосочна. Ролите, очакванията и съответно социализацията на момчетата и момичетата са много различни. Проучването регистрира мощната доминация на един патриархален модел на традиционно семейство в ромските общности в България, при който мъжете играят централната роля и подготовката им за изпълнението на тази роля започва още от детството. Макар и да имаше известни резерви, повечето момчета са убедени, че:

„В ромските общности момчетата са крале! На тях винаги всичко им се позволява, всички им угаждат, всички ги гледат... Има една приказка – ако момчето иска нещо, трябва да му се даде, за да не му стане нещо... Принцове! При момичетата изобщо не е така. Нас ни е срам да си поискаме. Всички викат, че трябва да сме скромни, да сме тихи и послушни...“

Не всички участвали в проучването момчета са на мнението, че ги третираат като крале или принцове, но признават, че имат много повече свобода къде да ходят, какво да правят, с кого да се срещат, кога да се прибират, какво да учат и т.н. в сравнение с момичетата. Момчетата преживяват тези свободи като нещо напълно естествено, но при момичетата често пъти има съпротива, ясно самосъзнание, че несправедливо и незаслужено са оцетени и потиснати. Някои момчета приемат спокойно тези ограничения от страна на семейството и общността, защото вярват,

че родителите им се грижат за тях, обичат ги и се опитват да им осигурят най-добро бъдеще. Но други момичета възприемат тези характеристики на традиционното семейство като несправедливост, която ги ощетява и орязва шансовете им за пълноценен и щастлив живот. Както споделя участничка в проучването, от жената в ромската общност се очаква да изпълнява ролята на бяла техника – да изглежда спретнато и на място, да чисти, да готви, да мие, да пере и да подрежда, по възможност без да вдига много шум. Ето защо още от най-ранно детство:

„Аз трябваше да съм много прилежна, трябваше да пиша красиво, да си подреждам тетрадките и учебниците. Вечер сядахме на масата в кухнята и учех заедно с татко или с мама. Брат ми не го караха да учи, той си играеше навън с децата.“

Ако едно момиче бъде оставено да тича навън, да рита топка, да играе с момчетата или да се интересува от спорт и автомобили, има опасност да се превърне в „мъжкоданка“, а никой не харесва мъжкоданките. Затова загрижените родители вземат всички превантивни мерки момчетата им да избегнат тази нерадостна участ, като ги държат далеч от опасни мисли, действия и предмети:

„На брат ми още от малък му даваха да се качва в колата, да сяда на шофьорското място и да си играе с кормилото, да пуска фаровете, да натиска клаксона. На мен никога не ми даваха, защото съм момиче. Гледах отстрани и завиждах само. Сега вече имам книжка, но почти не карам. Опитвам се, но карам само през уикенда и когато няма много движение.“

Традиционният модел на щастливо семейство, при който бащата работи здраво от сутрин до здрач, за да изкарва хляба за фамилията, майката се грижи за дома, трапезата и отглеждането на децата, а свекърите бдят зорко младите някъде да не кривнат от правия път, все още се възприема като постижим идеал от много представители на ромските общности в България. Този идеал е провокиран от реалността, защото на все повече семейни жени им се налага да работят или сами

искат да работят, дори и преди да са отгледали децата си. Ето един типичен спомен от Радомир за ролята на жената в семейството през годините:

„Дядо се прибираще късно от работа, в спомените ми даже все по тъмно. Помня как всички в къщата притихваха, като чуеха, че вратичката на двора изскърцва, защото познавах, че дядо се прибира. Дядо като си влезе, децата гледахме някъде да се смотаем, за да не го безпокоим, защото знаехме, че е много уморен. Баба и мама го посрещаха на вратата, помагаша му да си свали палтото и обувките, подаваха му домашните чехли. Дядо си измиваше ръцете и сядаше на масата, а те му сервираха. Ние трябваше да пазим тишина, докато той гледа новините.“

Като цяло в проучването присъстват спомените и разказите за отсъстващите от семейството мъже. Независимо дали работят в строителството, по гората, като шофьори, калайджии, търговци, монтьори, музиканти или друго, мъжете по цял ден са на работа, а понякога отсъстват за цели седмици и месеци, ангажирани с осигуряването на прехраната за семейството. С времето и смяната на поколенията социалните роли в семейството се променят, макар и не толкова значително:

„Моята майка се е омъжила много млада и никога не е работела навън. Тя винаги си се грижеше за къщата и за нас. После помагаше на мен и на сестра ми за нашите деца. Баща ми затова изобщо не се месеше в къщната работа. Ако има нещо да се свърши по двора, по ремонти – да, ама от кухнята тя го гонеше. Но аз винаги съм работела. Аз работех преди да се омъжа, прекъсвах при раждането на децата и после пак си се връщах на работа. Ако майка ми не помага в домакинството и с децата, изобщо няма да се справим. Тя ги води и взима от училище, готви ни понякога, помага с прането. Мъжът ми няма да умре от глад, ако трябва да си сготви, ама той ще си направи сандвичи или най-много да си опържи яйца... Ами разликата е в това, че жените и сега се очаква да вършат домакинската работа, но

*това ти идва отгоре, след като се прибереш от другата работа.
Къщната работа се води отговорност на жената...”*

Само отделни момчета от мюсюлмански общности настояваха, че къщната работа е отговорност на жената, а отговорност на мъжа е да гледа и храни жена си. Макар и на по 15-16 години, такива момчета твърдят, че жената не бива да работи и че мъжът трябва да се грижи за нея, да я облича, да я храни и да я издържа. За тези момчета би било срамно, ако жените им ходят на работа, защото това би означавало, че те не са справили както трябва със задълженията си на глава на домакинството: „ако трябва, ще работя на две, даже на три места, но ще е срамно, ако не мога да издържа жена си и тя трябва да работи“. Нито едно от включените в проучването млади момичета, дори и от мюсюлманските общности, не приема този ролеви модел. Напротив, такова разпределение на ролите в семейството се превръща в обект на открити подигравки:

„Ама какви са тези средновековни работи от времето на пра-прабаба ми, моля ви си! Те си представят, че жената е предназначена да си седи дома, да гледа децата, да гледа старите, а ако няма деца, да гледа индийски и турски сериали по цял ден! И да трябва да се моли на мъжа си за 2 лв., ако иска да излезе да пие кафе с приятелки. Аз ще работя, ще си изкарвам пари, за да съм независима от мъжа ми!“

Докато момчетата по-скоро смятат, че жените трябва да работят, за да бъдат независими, да имат кариера, да се развиват и да разнообразят живота си, то тези момчета, които все пак зачитат законното право на жената на труд, смятат, че жените е допустимо да работят, за да подпомагат семействата си:

„Жената също трябва да има принос към семейния бюджет.“

Но зад тези декларации на момчетата прозира по-скоро посланието „нека да работи, щом иска, не ми пречи, стига да си е изпълнила домашните задължения“, а не искрена убеденост в равнопоставеността на жените. Нито едно момче и нито едно

момиче не допуснаха, че е възможно семейство, при което жената да изкарва повече пари от мъжа. Това обяснява защо момчетата често споделят, че:

„При ромите парите, които изкарва жената са си за нея – да има и да си харчи. Парите, които изкарва мъжа са общи – те са за цялото семейство“.

Разбира се, да се изкарват пари не е същото като да се управляват пари. В проучването доминира разбирането, че задълженията на мъжа в семейството включват печеленето, но не и разумното харчене на семейния бюджет. Мъжете се объркват в битовите сметки, таксите за градини и уроци, вноските по заемите, промоциите по магазините. Добре че има практични и отговорни жени, които да облекчат мъжете от тежкото бреме на изразходването на семейните пари. Ето мнение на грижовна съпруга и майка на две деца от Кюстендил:

„Не стават така тези работи! Като вземе заплата, мъжът ми я дава цялата на мене, защото аз въртя домакинството. И сутрин, като тръгва на работа, той ми иска пари за кафе и за цигари. Аз му давам колкото трябва, защото нещата трябва да се държат под контрол“.

Нещата трябва да се държат под контрол и по отношение на домашната работа. Проучването категорично привежда свидетелства в подкрепа на тезата, че мъжът е глава на семейството и отговаря за прехраната, а жената се грижи за домакинството, но децата на двама работещи родители споделят, че не е изключение татковците им да помагат у дома с почти всичко:

„Тати може да върши всичко. Не го прави често, но когато трябва, чисти с прахосмукачката, мие чинии, понякога готви. Тати само не простира... За да не го видят съседите...“

Но находчивите и предприемчиви ромски жени са намерили решение и на този проблем, произлизащ от завистливите съседски погледи:

„При нас татко пуска пералната и простира вкъщи на сушилнята, но мама само изнася сушилнята на двора на слънце.“

Повечето участвали в проучването деца и младежи споделят, че имат своите задължения и участват в домашната работа – най-вече отговарят за подреждането на собствените си стаи, оправянето на леглата, изхвърлянето на боклука и пазаруването. Все пак основното им задължение е свързано с училището, частните уроци в школи и при учители, домашните работи.

Но ако това са отношенията в типичните ромски семейства, проучването регистрира още поне три съществени форми на организация на семейния живот. Първо, това са семействата, при които родителите са на работа в чужбина, но децата през повечето време са си в България, тук ходят на училище и ги гледат бабите и дядовците им. Много респонденти споделят, че бабите и дядовците често пъти „изпускат“ такива деца, те се разглеждат от парите, които родителите им изпращат, влошават успеха си в училище и дисциплината като цяло. Второ, това са най-бедните семейства, при които често пъти децата са от няколко бащи, майките трудно успяват да се справят с изхранването на челядта, на по-големите деца им се налага да гледат по-малките, а често пъти и сами да търсят прехраната си. Деца от такива семейства е по-вероятно да отсъстват от училище и да отпаднат преждевременно, ако не срещнат специална подкрепа. Трето, това са семействата, при които и родителите, и децата са в чужбина. Тези семейства се прибират за по няколко дни през отпуските, за да се видят с роднини и приятели, но като правило са се установили някъде навън, децата ходят там на детска градина или училище, обикновено и двамата родители работят, често пъти и на няколко места. Участниците в проучването многократно даваха примери как такива семейства са правили опити да се върнат в общността, да запишат тук децата си на училище, да упражняват занаятите и професиите си, но тези опити като цяло се провалят – като общо правило само след няколко седмици или най-много месеци, тези семейства се отказват, стягат багажа и отново заминават в чужбина. Анкетираните деца и младежи настояваха по време на фокус груповите дискусии и интервютата, че децата, които са живели в чужбина веднага се познават по облеклото, прическите и поведението. Няколко момичета, които наскоро са се

завърнали от Германия, Испания и Чехия споделиха, че България им е липсвала, но вече не издържат тук, защото се чувстват като бели врани. Ето разказа на едно момиче на 15 от Дупница:

„Ние живяхме в Германия и заради короната нашите решиха да си дойдем в България. Но вече искаме да си се приберем отново там. Тук само на мама ѝ е добре горе-долу, защото се вижда с баба, с леля, с приятелките си. Но ние със сестра ми не издържаме вече. В началото ни харесваше, по-скоро ни беше любопитно и се забавлявахме, но някак си започнахме да усещаме, че не принадлежим тук. Странно е, но там имам повече приятели, и се чувствам по-приета, повече ми е като дом, отколкото тук. Тук ми тежи, че всички те гледат, всички те одумват, някак усещаш как всички клюкарят зад гърба ти. Чувствам се като бяла врана... Хем ми е мило, хем знам, че не съм на мястото си и нямам търпение вече пак да заминем...“

Това одумване и клюкарене, което разбира се, е характерно за всички традиционни общности, дразни не само децата и младежите, които живеят чужбина. В същото време много респонденти споделят, че в общността се чувстват защитени, разбрани и приети. Затова нека сега да преминем към въпроса доколко общността помага и доколко спъва постигането на мечтите на ромските момичета и момчета от различни семейства, различен икономически и социален статус?

Традиционната общност

Резултатите от проучването показват, че общността присъства през три основни типологични наратива, свързани с: 1) поднадзорността, 2) празненствата и 3) поляризацията.

Участниците в проучването имат двойко отношение към поднадзорността в ромските общности, към това че всеки познава всеки и бдителните съседи, случайните минувачи, посетителите на кафетата и дежурните кибици веднага ще

разпространят чрез невидимите си нискотехнологично, но високоефективни информационни канали всички отклонения от нормалното възпроизводство на всекидневието. От една страна, това дава усещане за сигурност, защото както децата се чувстват спокойни и защитени вътре в рамките на ромските квартали и махали, така също и родителите не се притесняват, че децата им играят на улицата, на стадиона или в двора на кварталното училище. От друга страна обаче много младежи се оплакват, че имат нужда от някакво лично пространство, от известна степен на анонимност и на свобода от бремето на общественото мнение. Във всяка една от фокус групите дискусии спонтанно присъстваше ехото на родителските наставления:

„Не постъпвай така, срамта е пред хората! Какво ще кажат хората?“

За да може общността да регулира ефективно поведението и социализацията на децата и младежите, общественото мнение непрекъснато възпроизвежда чувството за вина. Много участници в проучването споделиха, че вътре в рамките на общността често се чувстват тревожни, гузни и виновни, не защото са извършили нещо нередно, а защото усещат, че всички погледи очакват да извършат нещо нередно, за да може след това да ги одумват и критикуват. На общността не може да се угоди, според респондентите, особено според по-младите. Общността те одумва ако не се омъжиш, защото „ще станеш стара мома“, но не одобрява и прекалено ранните бракове; общността не харесва тези, които учат прекалено, защото „няма нужда от още професорки“, но санкционира и отпадащите от училище; общността не одобрява активните спортисти, защото ще се контузят, но наказва и мързеливците, и т.н., и т.н. Като цяло респондентите смятат, че колкото по-посредствен си, колкото по-незабележим и по-обикновен, толкова по-малка е опасността да попаднеш под обстрела на общественото мнение. Така или иначе, угодия няма, но чувството за вина си остава:

„През цялото време е така – казват ти: виж колко добре се справя това или онова дете, колко е скромно, колко е възпитано, колко е кротко, трябва и ти да си като тях. Когато ти обаче

кажеш какво е направило същото това или онова дете, те казват: не ги гледай ти другите, ти гледай себе си и постъпвай правилно. В общи линии, никога няма угодия...”

Не толкова майките, колкото бабите непрекъснато „мелят“ над главите на момичетата още от малки:

„Трябва да си послушна, трябва да си прилежна, да си кротка, да си чиста, за да си намериш добро момче, да те обича, да те гледа, да се грижи за тебе. И това от както се помня баба все ми го натякваше... Какво ще кажат хората, ако не се държиш така...”

Разбира се, това стимулиране на скромността и кроткостта от страна на общественото мнение не насърчава нито появата, нито волята за преследване на по-амбициозни и ексцентрични мечти. За щастие, не всички форми на общностен живот държат на скромността и послушанието. Общностните празненства, особено абитуриентските балове и сватбите, фестивалите, концертите и панаириите са арена, която позволява да блеснат най-добрите прически и гримове, най-красивите рокли и обувки, най-елегантните костюми, най-лъскавите автомобили, най-талантливите изпълнители. Със сигурност сватбата е най-централното събитие в света на общността, което отбелязва ново летоброене за младоженците. Абитуриентският бал и участието във фестивали, карнавали и ревюта за красота са форми за подготовка, нещо като увертюра или генерална репетиция за сватбата, а изписването на бебетата от родилните домове са естествен епилог на този цикъл от общностни празненства, фокусирани около семейството и възпроизводството на рода. Часовете за най-добрите фризьори и стилисти, шивачи и музиканти, оператори и готвачи се запазват далеч преди баловете, сватбите и фестивалите и затова не е никак чудно, че много детски мечти гравитират тъкмо около тържествата като най-важна еманация на общностния живот.

Това обаче ни препраща към третия ключов наратив, чрез който общността се разкрива в интервютата и дискусиите на изследването – темата за поляризацията,

за силната вътрешна стратификация, за разширяването на бездната между хората, които се справят и които живеят в крайна бедност и мизерия.

„Баба казваше, че ако не уча, ще ме вземе някой черен циганин да му готвя, да му пера и да му гледам децата.“

В цялото изследване много силно се усеща нагласата, че ученето не е толкова заради живота, професията и кариерата, а е по-скоро предпоставка за успешен брак с подходящ партньор. Тъй като сватбата е ядрото на общностното възпроизводство, а натискът на общественото мнение представлява ефективен традиционен социален регулатор, който е призван да осигури това възпроизводство и оцеляване, то и мнението на общността надделява над личните амбиции. Казано с думите на шестнайсетгодишна респондента от Кюстендил:

„Българите слушат само себе си и не се интересуват какво ще кажат другите, те си вярват. Ние много се влияем от общественото мнение, затова лесно се отказваме, затова не вярваме в собствените си сили и лесно се отмятаме от обещанията си и отпадаме от училище...“

Но тъкмо образованието е най-важният ресурс за сбъждане на мечтите, за по-добър, по-качествен и по-пълноценен живот. Нека затова да преминем сега към темата за училището.

Училище

Изследвания, анализи и доклади на ЛАРГО от последните десетина година се фокусират върху проблемите за ранното отпадане от училище, достъпа до детски градини и качествено образование, затрудненията с усвояването на български език, препятствия като транспорт, осигуряване на учебници и тетрадки, обувки и подходящо облекло, икономическия натиск върху много ромски деца да работят или да помагат на родителите си за изкарването на прехраната и отглеждането на по-малките сиблинги, разпространението на расистки нагласи в обществото, на език на

омразата и ксенофобия, които се отразяват и на средата в училище, предизвиквайки напрежения както сред учениците, така и сред родителите. Пандемията допълнително изостри много от старите проблеми и предизвика нови заради липсата на достъп до дигитални устройства и интернет, затрудненията на учители и ученици да работят в електронна среда, трудностите да се организира ефективен учебен процес без физическото присъствие на децата в училище, липсата на адекватна психическа подкрепа за учениците, а и за членовете на техните семейства. За целите на настоящия анализ не е необходимо да преповтаряме всички тези проблеми, но е важно да се фокусираме върху три теми, които засягат мечтите и ресурсите за тяхното постигане.

Най-напред, изследването констатира пропастта между училищата в ромските квартали и „градските“ училища. Участниците в проучването имат ясното съзнание, че в „кварталните“ училища не се учи сериозно, че там оценките са завишени, че има ученици в девети и десети клас, които не умеят да пишат грамотно и да четат гладко. Повечето участници в проучването са на мнение, че ниското качество на обучение в „махленските“ училища се дължи на системата на делегираните бюджети, която принуждава директорите да поддържат бройки, за сметка на преподаването. Ученици споделят, че на външното оценяване в четвърти и седми клас учители пишат отговорите на дъската; че много ученици само се водят на училище, а всъщност се мяркат от дъжд на вятър или са в чужбина; че по-големите ученици се събират в двора на училището, за да пият кафе и пушат, но изобщо не влизат в класните стаи; че в час се играят карти и зарове, слуша се музика, ученици влизат и излизат когато им скимне. Ето защо по-мотивираните родители изобщо не записват децата си в кварталните ромски училища, а в града, въпреки разстоянието, липсата на публичен транспорт и опасността там те да бъдат подложени на обиди, присмех, подигравки, вербално или физическо насилие заради етническия си произход. Ученици, които възнамеряват да се преместят от „махленските“ училища в „градските“ са предупреждавани от своите учители, че ако изобщо ги приемат, успехът им рязко ще падне, защото критериите са различни и това ще намали шансовете им при кандидатстването след седми клас. Пропастта между „махленските“ и „градските“ училища се разкрива най-ярко при съвместни

инициативи като състезания, олимпиади, игри и други, където не само (не)знанията, но облеклото, езикът и поведението разкриват кое дете от кое училище идва:

„Учителките ни бяха предупредили, че отиваме на това състезание само за участието и да не се надяваме на някакъв резултат. Когато ни изправиха едни до други, веднага си пролича кой кой е. Нас ни бяха облекли уж в най-хубавите ни дрешки, но се виждаше, че сме циганчета по изтърканите обувки, по калта, защото в махалата нямаме асфалт и докато стигнем до училище се каляме, няма как... Никой изобщо не очакваше, че можем да се справим, но аз се бях заинатила и се бях подготвила, знаех наизуст отговорите на всички въпроси. Накрая загубихме, разбира се, но видях колко изненадани бяха всички - родителите, учителите, директорите, инспекторите, абсолютно всички - че едно циганче може да знае толкова много...“

Пропастта между „махленското“ и „градските“ училища препраща и към втората важна тема – дисциплината. Ученици - както от кварталните училища в ромските общности, така също и от „градските“ училища в центъра на градовете - се оплакват от лошата дисциплина в час, от шума, говоренето по телефона, от музиката и липсата на ред. Тази тема е особено болезнена за децата, които са учили в чужбина и са се върнали у нас:

„Бях направо потресена, когато за първи път влязох в час тук. Когато учителката влезе, аз станах, защото в Чехия така правим. Всички започнаха да ми се смеят. После си изключих телефона и пак всички ми се подиграваха. Тук просто е невъзможно да се учи – всички си говорят, много деца закъсняват сутрин и идват на училище, след като учителката е влязла, но тя не ги връща и не ги наказва. Толкова е шумно, че изобщо не се чува какво говорят учителите, които говорят. Но много даже и не говорят – те дават на някой нещо да четете или казват отворете на еди коя си страница и се занимават с нещо свое

докато не бие звънецът и часът свърши. През това време всеки прави каквото си иска, изобщо не се учи... В началото ми беше странно, обаче с времето човек свиква и вече не ми прави впечатление...”

Всички включени в проучването ученици настояват, че уважават тези учители, при които има дисциплина, които държат на реда, преподават и са строги. Проблемът, е че такива учители са все по-малко. Много ученици знаят, че учителите нямат ресурси да ги санкционират и злоупотребяват с това. Дори и в елитните градски училища човек може да не учи и пак да завърши спокойно, стига да присъства физически в училище. Разликата с „махленските“ училища е в това, че мотивираните ученици, които искат да учат, в града срещат подкрепа от учителите си. Най-мотивираните не минават без частни уроци в школи или отделни преподаватели. Стига родителите им да могат да си позволят тази инвестиция.

И така стигаме да третата важна тема – скъсването на връзката между училището и родителите. Както и ученици, така и родители на ученици споделиха в дискусиите и интервютата, че пандемията е била добър повод училището да прекъсне връзките си с родителите. Макар и преди пандемията влизането в сградата на училището да е било забранено за родители и родителите да са имали затруднен или дори невъзможен достъп до учителите, то след пандемията това се е превърнало в масова тенденция във всички училища. Обясненията за това са най-разнообразни – някои родители смятат, че много учители действително пазят здравето си, защото са против ваксините и не са имунизирани, но според други родители учителите нямат отговор на много от родителските въпроси, свързани с невзетия учебен материал заради пандемията, с дисциплината, отсъствията, скандалите сред учениците и сред родителите и т.н. В проучването се прокрадва мнението, че сложните времена на пандемия и война, социални и политически кризи провокират очаквания за отговори към училището и учителите, а отсреща остава пусто:

„Никой не говореше с нас за пандемията. Ние питахме какво става, но всички учители отклоняваха темата, казваха, че има

различни мнения, в общи линии гледаха да им се махнем от главите. После питахме и за ваксините – пак никой нищо не иска да ти каже, само увърта. Когато започна войната в Украйна, само госпожата по информационни си говори с нас и ни каза, че нея също много я е страх... Но се чувстваш много объркан, защото смяташ, че учителите са учени хора, които те подготвят за живота, а виждаш как те не знаят какво се случва и също са объркани...”

Затова най-лесно е да прекъснеш всякакви контакти с родителите. Но ето тази липса на отговори на важните за учениците въпроси веднага препраща към един основен въпрос, който многократно сме дискутирали в други анализи и доклади на ЛАРГО: много ученици не виждат смисъл от образованието. Реакции като „ама господине, защо да уча, като аз съм си умна и така“, или пък „аз съм си хубава, ако стана и умна като ходя на училище, ще стане прекалено“ и „ученето от учебник е за слабите, ние, силните, се учим направо от живота“ и т.н., макар и казани на шега, препращат към адекватността на въпроса за смисъла от ходенето на училище. И в това проучване бяха регистрирани много примери за хора, които не са учили дълго в училище, прекъснали са в шести, седми или осми клас, но имат успешен бизнес като фризьорки, козметички, музиканти, певици, управители на заведения, строители и т.н. Масовата трудова миграция в страни от ЕС също показва, че хора с ниско образование или без никакво образование могат, стига да са здрави и работливи, да изкарват много по-високи доходи от високообразовани хора у нас, включително от учители, директори на училища, служители в общинската и държавна администрация. И тук трябва да обърнем внимание на един важен акцент, който е ключ към по-доброто разбиране на въпроса за отлитащите на юг мечти. Много от образованите роми с висше образование, които се включиха в проучването, споделят, че у нас всъщност няма развит пазар на висока компетентност, че трудно си намират работа, защото са прекалено квалифицирани, че назначенията в държавните и общински структури – от програмите за временна заетост, през хигиенистките и учителите, до специалистите в администрацията - изискват или

подкупи, или връзки, а много често и двете. Нещо повече дори, респонденти настояват, че цялата организация на системите на образованието, здравеопазването и социалното подпомагане всъщност възпроизвеждат зависими консуматори на социални подаяния за нуждите на мрежите от лични обвързаности:

„И ги питам защо не даваме стипендия за успех, защо не стимулираме децата, които са трудолюбиви, които се стараят, които си учат, пишат си домашните, добрите деца... Те казват, че не може. Че няма бюджет. Че има пари само за социални стипендии. Ама така какво правим? Ние още от училище, от най-ранна възраст ги учим те да не полагат усилия, да не се трудят, а да разчитат на социални помощи. Ние наказваме добрите и трудолюбивите, а награждаваме мързеливите. Не съм ли прав? Утре какви хора очакваме да излязат от това училище, как искаме те да участват в обществото, ако вече сме ги счупили?!?“⁷

Разбира се, едва ли тази училищна социализация е основната причина за ранно отпадане от училище, но със сигурност нереформираната система на училищното образование не стимулира продължителното задържане на учениците. Ако питаме самите ученици, учителите и родителите, то голяма част от тях ще кажат, че преди бедността и „традициите“, най-значимата причина за ранното отпадане от училище са ранните бракове. Ето защо сега е моментът да преминем към темата за личните взаимоотношения.

Лични отношения

Включените в проучването ромски младежи и девойки твърдят, че най-добрата възраст за едно момиче да се омъжи е 22-24 години, след като е завършила училище и/или университет, има си професия, доходи и знае какво иска от живота. В същото време много момичета все още се омъжват на по 12, 13, 14 години.

⁷ Образователен медиатор в квартално ромско училище.

Проучването обхваща и такива момичета. Не всички от тях съжеляваха за ранния брак или пък бяха нещастни. Няколко момичета с ранни бракове казаха, че са намерили любовта на живота си, имат щастливи семейства, деца и водят добър живот. Имаше отпаднали от училище заради ранен брак момичета, които след раждането на дете са продължили образованието и са завършили училище. Други не са се върнали в училище, но са ходили на курсове и имат успешни професии, продължават сами да инвестират в образованието си, да се развиват и да печелят. В проучването се включиха и момичета, които съжеляват, че са се омъжили рано, макар и да не са сигурни, че биха постъпили по друг начин, ако можеха да върнат времето назад:

„Запознахме се през фейсбук, говорихме си известно време и после аз заминах да живея при него. Той е от Кюстендил, оказа се голям боклук... Нямаме деца, слава Богу. Видях, че не става и сега си се върнах в Дупница. Не работя, нищо не правя. Ходя на черква, оставила съм се в ръцете на Бог... Не зная дали бих постъпила по друг начин, ако мога да върна времето назад. Тогава виждах света по различен начин. Просто нямах късмет с това момче, иначе чувствата ми бяха истински...“

Според друго момиче, което на 16 години вече има две деца:

„Ние бяхме малки, но не беше спонтанно. 3 години бяхме гаджета преди да се оженим. Виждахме се, говорехме си, срещяхме се, пишехме си във фейса. Не бяхме спали, защото ние, ромите, не правим такива неща преди брака. Но нашите научиха, те не харесаха момчето, защото е от друг квартал и искаха да ни разделят. Тогава ние се оженихме, за да не ни разделят. Той ми е любовта на живота. Ако ни бяха разделили, нямаше да мога да го преживея. Щях да умра. Той сега е на 17, почти на 18 е, работи, аз гледам децата. Нашите още ми се сърдят, ама вече няма какво да правят, виждат го, че е добро момче и се грижи за семейството си. Тежко ни е, но сме щастливи... Не съм мислела, че ще се омъжа

толкова малка, че ще напусна училище. Смятах, че ще се омъжа на 20. Ама така се случи..."

За да предотвратят ранните бракове, много от родителите в ромските общности държат дъщерите си изключително строго. Според данните от проучването, родителите, които спират дъщерите си от училище, защото се страхуват, че ще ги откраднат за булки са малко, но ги има. Но е по-скоро голямо изключение, ако ромски баща пусне дъщеря си на екскурзия от училище с преспиване, позволи по-късен вечерен час или пижамено пари с приятелки. Много родители напоследък дори забраняват ползването на социални мрежи, защото смятат, че там дъщерите им се държат „като кифли“ и стават обект на похотливи намерения. Опасенията на родителите не са без основания. В разказите на респондентите устойчиво присъства образа на „чичката с беемвето“, който обикаля из покрайнините на ромските квартали и се оглежда за малки момичета. Няколко момичета разказаха в интервютата, как са бягали от такива „чички“ и хората от махалата са се втурвали да ги спасяват с подръчно въоръжение. Едно от момичетата се е заключвало вкъщи, докато братята ѝ успеят да дойдат, за да я отърват от кандидат за младоженец и неговите приятели. Притеснени от такива инциденти, практики и „традиции“, много родители налагат строги дисциплинарни мерки към дъщерите си, а това често пъти има обратен ефект на яростна съпротива:

„Нашите работеха в Малта. Мен и брат ми ни гледаха баба и дядо. Аз се виждах с едно момче, бяхме приятели. Ние сме от едно и също училище и изобщо не смятахме да се женим. Смятахме да си ходим на училище, да завършим и когато му дойде времето. Но някой беше казал на нашите, те се прибраха по спешност, натовариха ми багажа още същия ден и искаха да ме вземат с тях в Малта, за да ме предпазят. Аз, естествено, през нощта избягах и отидох при момчето. Поставих ги пред свършен факт, за да не ме отведат... Така се случи... Не мисля, че щях да постъпя така, ако нашите не искаха да ни разделят. Аз си се справях много добре в училище, бях си отличничка (...) Сега не мога вече да се

върна, нямам време, гледам две деца. Може един ден, когато децата поотраснат малко и тръгнат на училище да продължа, ама ще съм забравила всичко вече...“⁸

Тези момичета и жени, които не са се омъжили малки, ходят или са завършили училище или университет имат различни обяснения за ранните бракове, като тези обяснения изобщо не включват „традицията“ според данните от настоящето проучване. Най-често посочваните причини включват: „нямат търпение, искат да опитат от всичко“ („и обикновено после съжालяват“), „страх ги е, че някоя друга ще им вземе любовта на живота“, „просто не са се разбрали предварително с момчето докога ще се чакат“, „разгонили са се“, „тъпи са“, „не знаят как да се пазят“. В проучването силно преобладава разбирането, че ромите (имат се предвид най-вече момичетата) не правят секс преди сватбата, за разлика от българките. Ето типично мнение за разликите между българките и ромките, в случая изразено от момиче на 13 от елитно училище в Кюстендил:

„Аз имам съученички от мая клас, които още от миналата година правят секс, но пият хапчета и се пазят. При българите е нормално да спиш с някого, да се преместиш да живеете заедно, после да се разделите и все едно нищо не се е случило. При ромите не става така. Ако преспаш с някого, трябва да се ожениш, защото иначе идва краят на света... Много е тъпо...“

Вината за „края на света“ обикновено не е на момчето:

„Отговорността винаги е на момчето. Тя е тази, която е сбъркала. На момчетата нищо не им казват. Ако са преспали, трябва веднага да има сватба, защото иначе всички ще я вземат за пропаднала и тя няма да може да се омъжи никога.“

Въпреки, че според общността вината за „грешката“ е на момчето, понякога:

⁸ Момиче на 18, което се е омъжило на 15 г.

„Може родителите на момчето да се окажат свестни и да му кажат да се оженят и да прибере момчето. Има и такива родители, стават все повече вече. Те знаят, че и синът им е участвал в тая работа и не искат цялата вина да падне върху момчето и си го прибират, особено ако е добро момиче, нищо, че е направило грешка...“

Важно е да подчертаем, че самите неомъжени участнички в проучването не са солидарни с ориста на сгрешилото момиче, дори и то да е бременно и да се нуждае от подкрепа. Напротив, стават хапливи към такива грешнички:

„При ромите се смята, че тя не е внимавала и тя е сбъркала, а не момчето. Това че е бременна, не задължава момчето да се ожени, защото тя може да е преспала и с петима, няма как да се омъжи за всичките...“

Макар и по изключение, участниците в интервютата и дискусиите споделят, че вече има и ромски момичета, които ползват предпазни средства и правят секс преди брака, но те са голямо изключение. Абортите по желание са още по-голямо изключение, защото: „то се знае, че ако направиш аборт, особено когато си малка, после може изобщо да не можеш да забременееш“, ето защо „дори и да не са се омъжили, те си ги раждат децата и после майките им ги гледат“. Все пак бяха споменати и няколко случая на аборти със съдействието и подкрепата на родителите. Само изключително мотивирани родители могат да предотвратят настъпването на „края на света“, ако дъщеря им е сбъркала:

„Тя забременя и прекъсна училището. Момчето се знаеше кое е, ама не се взеха. И баща ѝ тогава и помогна, през цялото време беше до нея, грижеше се. Тя си роди детето, родителите ѝ го гледаха. Баща ѝ я накара да се върне на училище, тя си завърши. Започна работа, има си професия. След време тя се омъжи за друго момче, имат си още едно детенце и си живеят добре. Той също работи в една фирма дето правят ремонти, изолация

слагат, такива работи. Ако не беше баща ù да я измъкне от дупката, щеше да пропадне. Той тогава я спаси. Има и такива бащи...”

Но всички тези случаи на откраднати или избягали булки, на твърде ранни бракове, раздели и повторни връзки все пак са изключение от нормата, според повечето респонденти. Нормата е момчето и момичето да са одобрени от двете семейства, сватбата да не е по спешност и отношенията да са хармонични:

„Има голямо значение дали момчето и момичето са на едно ниво. Ако някой е от по-богато семейство, веднага всички ще викнат – о-о, жени се за парите ù, не се обичат, това е брак по сметка...”

Общността по-лесно приема, ако ромско момче доведе българка, отколкото ако ромско момиче се омъжи за българин. Тук обяснението на участниците не е в характерните за традиционните патриархални общности практики за запазване на рода, а отново в икономическите диспропорции: „хората ще кажат, че го прави заради парите му, че се е продала един вид“. А ако момчето е чужденец: „тогава със сигурност е за парите, няма друг начин“, защото:

„Циганите сме по-ларж, ние обичаме живота, радваме му се. Ние живеем за мига. Живеем като за последно. Българите и чужденците са егоисти. Те си гледат само себе си и са стиснати, правят си сметката за най-дребното. Циганинът, ако му се пее, пее, ако му е весело, ще си изхарчи за една нощ всичките пари. Може на другия ден да гладува, ама ще си отпусне душата. Такива сме, обичаме живота...”

Най-важната колективна проява на любовта към живота е циганската сватба, която трае три дни и е неповторима като тоалети, музика, автомобили, гости, ресторанти, така че да се запомни завинаги. Участието на цялата общност в сватбата е най-голямата гаранция за връзката между младите, а гражданският брак е излишна формалност. Обвързването между младите е искрено, дълбоко и завинаги.

Но дори и тези здрави връзки днес са поставени на сериозно изпитание, според резултатите от това проучване.

Кризите на традиционното семейство

Проучването регистрира преобладаващо усещане за криза на общностите, за упадък при ценностите, за разпад на семейства, изоставяне на деца, неуважение към възрастните, злоупотреби с алкохол и наркотици, нравствена дегенерация, неефективност на образователната система и т.н., и т.н.. Пандемията са преживява като ситуативна причина, която е засилила тези процеси, но те я предхождат. Респондентите споделят редица примери за родители, които са заминали в чужбина, уж за да подпомагат семействата си, но там семейства се разпадат, мъжете си сменят жените, но и по-лошо – жените разменят мъжете си. В същото време презадоволени деца остават тук без контрол и тръгват по лош път – започват от малки да пият, да пушат цигари и трева, да употребяват силни наркотици, да отпаднат от училище и да се събират с неподходящи хора. Участници в проучването споделиха истории за домашно насилие, сексуален и физически тормоз над млади момичета и деца, за трафик на хора, за случаи съпрузи, майки и бащи да принуждават жените и дъщерите си да проституират у нас и в чужбина. Имаше и разкази за деца, които се събират в банди, обират магазини, организират боеве с деца от други квартали и махали. Няколко млади респонденти споделиха случаи на внасяне на оръжие в училище – както хладно, така и огнестрелно. В това проучване за първи път участваха толкова много деца на разделени родители, деца отглеждани от самотни родители и деца, които живеят сами, защото родителите им са в чужбина и нямат баби и дядовци. За да разберем по-добре тези кризи на традиционното семейство, трябва да ги анализираме в контекста на кризите на самите ромски общности.

Общностен живот

Възможностите за работа и учене в чужбина, срещата с други стилове на живот, отношения и норми, трудовата и социална интеграция в системи, които насърчават проявата на инициатива, трудолюбието, личните усилия, отговорността

и коректността допринасят за еманципацията на много младежи, жени и мъже от гравитацията на общностните лични и кръвни връзки. След опита навън училището у нас вече изглежда:

„Просто ужасно! Тук не се учи! Ако във Франция една учителка така си позволява да обвинява учениците, че тя не си е подредила добре програмата и не е успяла да им предаде учебния материал, ако публично твърди на родителската среща, че децата са ѝ виновни, че тя не се е справила, ами такава учителка ще я уволнят още на следващия ден! А тука е нормално, на никого не му прави впечатление. Още от първи клас ги карат да се чувстват виновни и непрекъснато ги възпитават, че не могат, че не стават, че не се справят! Ужасно е това нещо просто!“

По подобен начин изглеждат и работодателите за човек, който се връща от чужбина:

„Той ми направи скандал, защото казах че имам права, аз видях, че така не става и напуснах. Обаче всички останали си мълчат! Те се оставят да ги мачкат, да работят извънредно, да не им плащат навреме, направо се подиграват и гаврят с тях! Как ще му работя, това е насилие на работното място. Но местните жени не са виждали друго, не знаят друго и прекланят главица, защото все пак взимат някакви пари и няма какво друго да правят, ако ги изгонят. То и едни пари! Но те затова и им се качват на глава. Докато си траем, ще ни мачкат. Хората затова бягат. Навън работиш, обаче знаеш, че колкото повече работиш, ти се плаща всичко. Не че няма и там измамници, но като им влезеш в системата, се научаваш да се пазиш. А те, като те видят, че работиш, гледат да те изцедят докрай. Без да се усетиш, виждаш, че те изстискват като лимон – те са доволни, но и ти си доволна накрая...“

Затова и хората, които имат вече лични доходи, независими са, смятат, че:

„В квартала мъжете ги е страх от силни жени. Те искат да доминират, да те командват, те да са отгоре. Ако една жена може сама да си изкарва парите и е независима, мъжете бягат от нея като дявол от тамян. Свекърите също не искат такава жена, защото е свободна, ще иска сама да си върти домакинството, няма да им се подчинява и да им целува ръка. Затова силните жени бягат от общността, отиват в града, по София или по чужбина...“

А когато се върнат при приятелите, близките и роднините в общността:

„Хем си ги обичам, някак семейство са ми, хем, при цялото ми уважение и любов, се чувствам как са ми едни прости, ограничени. Не ме разбирайте погрешно, аз не крия, че съм циганка, казвам си го откровено, не е това. Просто като ги чуя какви теми са им важни и как разсъждават, как от нищо не се интересуват, колко им е ограничен светогледът и ми става едно... ами мъчно ми е, тягостно едно такова. Не ги съдя, не ги виня, защото те не са имали възможност да учат, да видят различно. По-скоро ми е жал за тях...“

Но не всички изпитват жал, много хора направо изпитват гняв и отвращение:

„Деградираат! Аз си се прибирах преди всяка година, дори по няколко пъти, ама напоследък не ми се идва. Вляза си в България и ми е тъжно още щом кацне самолетът. И гледам, че в махалата от година на година, вместо да се подобряват нещата, все по-зле стават. Преди не виждах боклуците по улиците, калта, локвите, мръсотията, мизерията, смрадта. И това са неща, които ние можем да си направим. Обаче не, харесва ни да си живеем в кочинката, удобно си ни е тука и знаем само да се оплакваме, че не ние добър живота. Ама нали ти си правиш живота, бе, байо!

Кой ти прави живота, аз ли? Младите не ми харесват, по цял ден са на кафетата, пият, пушат, никой не им прави забележка. Сами ще си опропастват живота. Като седна да говоря с тях, всички искат само беемвета и мерцедеси, да ходят по джамбурета, да ходят по дискотеки, ама никой не иска да работи, парите да им падат от небето...”

Но не всички обвиняват младите, че са мързеливи и безотговорни. По-скоро като цяло доминира разбирането, че в България не можеш да живееш нормално с честен труд и, с някои изключения, добре живеят престъпниците, които се занимават с наркотици, проституция, лихварство, хазарт, изнудване, рекет и т.н. Това са и хората, които уреждат работа, вземането на някой лев на изборите, достъпът до програми за временна заетост, социални услуги и т.н.:

„Те играят комбина с полицията, не го ли знаеш?!? Тях държавата ги пази. Нали помниш, дето едно наше момиче, шестнайсетгодишна проститутка, умря от свръхдоза? Къде я намериха, помниш ли? Ами този беше полицай, в неговата къща умря детето... Направиха ли му нещо? Не, покриха го. Вързани са като свински черва отгоре до долу...”

Затова родителите гледат да държат децата си настрана от тези негативни тенденции, да ги пазят от лоши приятели и негативно влияние като ги записват в градските училища, на школи и курсове с надеждата да ги откъснат от средата на лични зависимости, безпомощност и експлоатация. Така се възпроизвежда механизмът на низходящата спирала на негативна селекция в общността: най-перспективните напускат, за да останат най-уязвимите. Ако искаш да преследваш мечтите си, трябва да отидеш на юг, на север или на запад, но не и да останеш тук. Доколко и по какъв начин тази тенденция засяга не само ромските общности, но и цялото общество е въпрос на друг анализ.

ОСНОВНИ ИЗВОДИ

Проведеното по проекта емпирично проучване разкрива, че ценностните кризи, свързани с глобализацията, намаляването на властовите ресурси на националните държави и утвърждаването на международни структури за регулиране на политическите отношения изкуствено вторично реанимират най-консервативните черти на застрашените от процесите на модернизация традиционни местни общности. Антиваксърските нагласи, пандемията от Covid-19, руската агресия срещу Украйна и последващата енергийна криза са сред онези глобални събития, които хвърлят масло в огъня на ситуативно ниво, докато дебатите около Истанбулската конвенция, политическите кризи и съдебната реформа са по-скоро сред набора от колоритни характеристики на собствената ни социална реалност, които остават своя отпечатък и върху процесите на социална и икономическа интеграция на обществото ни. Под общия знаменател на антиглобализма у нас се обединиха националисти, традиционалисти, социалисти, зелени и интернационалисти, които биха се избили едни други, ако би било възможно да построят света, за който мечтаят.

Проблемът е, че старите традиционни общности са затворени и непрекъснато самозатварящи се общности. Това са общности на кръвни връзки и лични зависимости. Кризите на българската модернизация, дори регресът при политическата демократизация и възстановяването на системите от лични зависимости в политиката, администрацията и придържавния бизнес, освен всичко друго, не позволиха плавната и пълноценна интеграция на обществото, включително на религиозните и етническите малцинства. Доминиращият все още у нас картелен модел на партийно строителство, при който чрез достъпа до преразпределението на национални и европейски публични ресурси и чрез назначения в структурите на държавната администрация (включително в сферите на социалните политики, образованието, полицията и т.н.) се изграждат и възпроизвеждат мрежите от зависими и лоялни избиратели, е в основата на устойчивото налагане на модели за злоупотреба, които държат местните общности затворени и зависими. Така че чрез общинската и държавна администрация, чрез училищата и службите за социално подпомагане, чрез институциите за временна

заетост, чрез горските стопанства и енергийните дружества и т.н., и т.н. се възпроизвеждат практики на лична зависимост, които вторично и изкуствено реанимират ретроградните сили на кръвни и лични обвързаности в традиционните общности, най-вече на ромските и турски етнически малцинства. Граждански организации, църкви и джамии, международни и родни благотворителни организации сякаш се превръщат в съучастници в този процес, защото припознават в традиционните общности призрака на изгубената в модерността синкретичност.

Но подчинената на картелните партии политика задушава общественото развитие, поддържа несправедливи неравенства, възпроизвежда бедност и невежество, корумпира публичните институции. Нуждата от (дори и неквалифицирана) работна ръка в ЕС дава надежда за спасение от мизерията, откъсване от зависимостите и възможност за еманципация. Не че няма достатъчно много примери за това как мрежата от зависимости продължава да се плете и в ЕС, особено при трафика на хора, проституцията, просията и джебчийството, но развитите системи за сигурност и социално подпомагане, образователните и интеграционните институции позволяват овладяване и потискане на тези проблеми. Но интеграцията в системи за заетост, които стимулират трудолюбието, инициативността, старанието, волята за развитие и т.н. на работника, е предпоставка за персонално израстване, за еманципация от мрежите от силово наложени лични обвързаности, за отправяне на претенции за зачитане на правата и достойнството на личността. Така свободата на икономическата активност, географската и социалната мобилност, достъпът до различни гледни точки, културни практики и нормативни системи изострят чувствителността към личните обвързаности, които вече се възприемат като тежко бреме, като несвобода, като тирания на общността, невежеството, предразсъдъците, суеверието и мизерията. И точно в това е движещото противоречие, което захранва социалния механизъм на негативната селекция в съвременните традиционни ромски общности: колкото по-висока е чувствителността на ромските или турски родители към негативното въздействие на мрежите от кръвни и лични зависимости, толкова по-мотивирани са тези родители да предпазват децата си от негативното въздействие на тези зависимости, които се възприемат като упадък и потисничество; колкото по-

успешни са родителите в това начинание, толкова по-голяма е вероятността децата им да не се социализират в практиките и нормите на личните зависимости, да постигнат образователни успехи, да имат достъп до други културни модели; това от своя страна е предпоставка, ако не за физическо, то със сигурност за ценностно еманципиране от общността, за отчуждение и идентификация с други културни модели. Важи и обратното - колкото по-малко успешни са родителите, толкова по-голяма е вероятността децата да попаднат под гравитацията на традиционните зависимости, ранните бракове, икономическата и социалната маргинализация. Така най-успешните рожби на ромската общност напускат общността, а остават най-зависимите. Това още повече засилва негативните тенденции и още повече стимулира следващата кохорта от родители да изграждат защитни барикади около децата си, с което ги насърчават да напуснат общността.

Ето защо мечтите отлитат на юг. Ако искаш да си независима ромска жена, трябва да напуснеш общността. Ако останеш в общността, трябва да се откажеш от мечтите си. В общността си или бяла врана или бяла техника.

До кога ще продължат тези процеси и обратими ли са?

ПРЕПОРЪКИ ЗА ЗАСТЪПНИЧЕСТВО

Популярната правозащитничка и активистка Анджела Дейвис е ако не сред най-световноизвестните, то със сигурност сред най-красноречивите критици на модерността, които обвиняват либералната демокрация в това, че насърчава индивидуализма и егоизма и потиска колективизма и общностите. Но самата Дейвис все пак признава за неочаквани странични ефекти от колективните борби за права на жените и чернокожите, които тя води в САЩ – вместо да сплотят и стабилизират традиционните общности на чернокожите жители на южните щати, овластяването на жените и спечелените битки за защита на техните граждански права всъщност провокират все повече напрежение, раздори и противоречия вътре в самите общности. Борбата срещу институционализираната дискриминация, застъпническите кампании за промяна на законодателството, така че да се осигури повече равенство, профсъюзната дейност за справедливо заплащане, съдебните дела срещу некоректни работодатели и т.н. пораждаат нови и нови вълни от социални

напрежения в традиционните общности, вместо да допринесат за хармония, мир, спокойствие и разбирателство. Причината за тези разочарования, които Дейвис и нейните другарки преживяват като кризи на растежа, се крие във фалшивото противопоставяне между индивидуализъм и колективизъм, между личност и общност. Съвременната личност е възможна само в модерната епоха. Развитието на обществените взаимоотношения, захранвани от процесите на икономическа, политическа и социална модернизация, разпадат синкретичния свят на традиционните общности и развиват собствени логика на възпроизводство на обществени сфери и жизнени светове. На ниво всекидневие така се обособяват социални роли, които често пъти са несъвместими и силно противоречиви една с друга. Усилията за преодоляване на тези противоречия са генератор както за обществено, така също и за личностно развитие. Колкото повече тези процеси напредват, толкова повече човекът се преживява като отделен, като индивид, комуто обществото започва да противостои със своите външно наложени норми, отношения и институции. Ето това са корените на фалшивото противопоставяне между колективизъм и индивидуализъм. Противопоставянето е фалшиво, защото вътре в рамките на синкретичния свят на традиционния колективизъм няма как да бъде обособен противопоставящ се индивид. Съответно не е възможно модерният индивид да отстоява себе си, без да участва в процесите на изграждането на средата за своето съществуване – в обществения живот на ниво квартални, приятелски, религиозни и професионални общности, на ниво местни, регионални, национални и международни политики, на ниво ценностни, икономически и политически дебати за дефиниране на общия интерес и актуалните обществени приоритети. Казано още веднъж – опозицията индивидуализъм-колективизъм е фалшива, защото ако няма обособена личност с граждански интереси (индивид), няма субект, който да участва в процесите на изграждане на обществени отношения (колектив по терминологията на Дейвис). Ето защо въпросът не е как да спасим колектива от индивида, а как непрестанно да актуализираме институционализираните механизми за вземане на решения, така че да осигуряваме все по-пълноценно участие на индивидите (личностите) в обществения (колективния) живот. Проблемът на Дейвис и нейните поддръжници е, че заставяйки на страната на традиционните общности, те се

обръщат срещу онези процеси на модернизация, които са направили активистки като самата Дейвис. такива каквито са – обществената модернизация прави възможно съвременното абстрактно, всеобщо, универсално право и възползването от постиженията на модерното общество в името на антимодернизационни сили е проява на тежка злоупотреба както на ниво общности, така и на национално и международно ниво. Руската агресия срещу Украйна е екстремна версия на такава злоупотреба.

Ако това е така, означава ли, че всички онези онеправдани деца, жени и младежи от общностите, които нямат гарантиран достъп до качествено здравеопазване, образование, социални грижи, сигурност и механизми за вертикална социална мобилност са обречени на маргинално съществуване? Краткият отговор е „не“. За да разберем защо, трябва да изоставим фалшивото подвеждане под общ знаменател на традиционните общности с колективизма и на модерността с егоизма. Още Бенжамен Констан рязко разграничава свободата на древните от модерната свобода, а Дюркейм по-късно въвежда важната разлика между механичната солидарност на традиционните общности, където кръвните и лични обвързаности задушават в зародиш всеки случаен напън за индивидуализация в името на оцеляването на общността, от органичната солидарност на модерните общности, при които участието в колективните дела е въпрос на съзнателен избор на свободни личности. Ето такава разбиране за общностите, а не антилиберален тоталитаризъм ни е необходимо, ако искаме действително да намалим нивата на бедност, неграмотност, затворничеството и социална несправедливост. За целта трябва да се откажем от нарцистичната претенция на Дейвис и нейните съратнички, че една силна социална държава може отвън, отгоре, едва ли не насила да подпомогне потиснатите, угнетените и онеправданите от традиционните общности чрез развита система за достъп до социални продукти, дори и те да не го искат. Такава социална политика би произвела само асоциални обществени консуматори на социални привилегии, но не и свободни субекти. Обратно – инвестицията в макроструктурните корени на обществена модернизация и в развитието на институциите за овластяване, представителство и участие ще позволи на гражданите в различни ситуации на

уязвимост пълноценно сами да участват в изграждането на условията за подобряване на качеството на собствения им живот. Модернизацията на общностите не означава задължително разпадане на традициите, колективизма и сплотеността за сметка на егоизма и отчуждението. Опитите за насилствено реанимиране на традиционните общности само ще възпроизведат низходящата спирала на негативна селекция, докато доведат до крайна сегрегация и маргинализация. Както крайно десните националистически политически проекти, така също и крайно левият антиглобализъм с лоша вяра извършват трогателно предателство като под знамето на колективизма подхранват структурите на лични зависимости и така вместо да изпишат веждите, избождат очите на ценностите, които претендират, че защитават. Тези политики твърдят, че искат да съхранят колективистичната култура, като я препарират. Ясно е, че за тази цел първо трябва да убият тази култура.

Ако не искаме да пазим културното многообразие в музея или мавзолея, трябва активно и целенасочено да развиваме общностите на органичната солидарност – местните общности, които представляват доброволни обединения от свободни хора, взели съзнателно решение заедно да се борят за един по-добър и по-справедлив свят. Чрез мрежата от женски клубове в страната, чрез обученията за развитие на личностни умения и обмяната на опит и чрез кампаниите за директно застъпничество настоящият проект маркира посоката за подобно общностно развитие.

Този документ е създаден с финансовата подкрепа на Фонд Активни граждани - България по Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство. Цялата отговорност за съдържанието на документа се носи от сдружение Либерална алтернатива за ромско гражданско обединение – ЛАРГО в партньорство с KUN Centre for Equality and Diversity – Норвегия, и при никакви обстоятелства не може да се приема, че този документ отразява официалното становище на Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство и Оператора на Фонд „Активни граждани“ – България.

www.activecitizensfund.bg